

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

ШПАРАГА ТЕТЯНА ІЛІОДОРІВНА

ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ СФЕРИ ОБСЛУГОВУВАННЯ
НАСЕЛЕННЯ ВОЛИНСЬКОГО ОБЛАСНОГО СУСПІЛЬНО-
ГЕОГРАФІЧНОГО КОМПЛЕКСУ

11.00.02 - економічна і соціальна географія

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата географічних наук

Київ - 1994

00778775 (+)

Дисертацією є рукопис.
Робота виконана на кафедрі
географії Київського університету

Науковий керівник - кандидат географічних наук, доцент
О. О. Любіцева

Офіційні опоненти: доктор економічних наук
В. І. Куценко
кандидат географічних наук, доцент
О. О. Бейдик

Провідна організація - Львівський державний університет
імені Івана Франка, кафедра географії
України

Захист дисертації відбудеться 19 жовтня 1994 року о 14⁰⁰ год.
на засіданні спеціалізованої вченої ради Д.01.01.03 при Київському
університеті імені Тараса Шевченка за адресою: 252022,
м. Київ, вул. Васильківська, 90, географічний факультет,
ауд. 212.

З дисертацією можна ознайомитись в науковій бібліотеці Київського
університету /252017, м. Київ, вул. Володимирська, 53/.

Автореферат розісланий "18" вересня 1994 року.

Вчений секретар
спеціалізованої ради

С. І. Ілюк

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА І СТРУКТУРА РОБОТИ

Актуальність теми. В період переходу суспільства до нових економічних відносин важливим є дослідження з географічної точки зору тих змін, що відбуваються в найбільш чутливій складовій суспільно-географічного комплексу – сфері обслуговування населення. Впровадження ринкових механізмів, структурна перебудова економіки, розвиток приватизаційних процесів зумовлюють появу нових видів обслуговування, форм їх територіального зосередження, аспектів управлінської діяльності. Тому обґрунтування раціональної територіальної організації сфери обслуговування, розробка науково-методичних принципів дослідження її структури з метою прогнозування розвитку територіальних систем обслуговування є особливо актуальними.

У філософській, соціологічній, економічній, географічній літературі нагромаджений багатий досвід вивчення сфери обслуговування населення. Однак, не дивлячись на значні масштаби досліджень, як підсистема суспільно-географічного комплексу в умовах зміни відносин власності вона ще не розглядалась. Саме це і зумовило вибір теми дисертаційної роботи.

Об'єктом дослідження обрана сфера обслуговування населення Волинської області. Адміністративна область являє собою відносно відособлений регульований суспільно-географічний комплекс, що володіє усіма можливостями досягнення комплексного і пропорційного розвитку складових компонент. Волинська область характеризується порівняно низьким рівнем економічного і соціального розвитку, незначною густиною населення, слабо розвинутою мережею міських поселень, переважанням малих і середніх сіл у сільському розселенні, недостатнім рівнем розвитку сфери обслуговування населення. Внаслідок прикордонного положення і проходження в межах території міжнародних трас бере активну участь в інтеграційних процесах з країнами Європи. Вибір об'єкту дослідження обумовлений, з одного боку тим, що розвиток сфери обслуговування на Волині характеризується рядом типових рис, властивих іншим областям України, а з іншого – недостатньою вивченістю обласного регіону, специфікою його суспільно-географічного положення.

Предметом дослідження є питання теорії і практики територіальної організації сфери обслуговування з метою поглибленої розробки основних напрямків її вдосконалення.

Мета дослідження - вивчити особливості формування, розвитку і функціонування Волинської обласної територіальної системи обслуговування населення, намітити можливі шляхи її оптимізації.

В ході дослідження розв'язувались такі завдання:

- визначення сутності сфери обслуговування населення, її місця і функцій у суспільно-географічному комплексі області;
- встановлення закономірностей, принципів, факторів, критеріїв територіальної організації сфери обслуговування обласного суспільно-географічного комплексу на основі системно-структурного аналізу;
- пошук і апробація оригінальних методів вивчення структурних характеристик територіальної системи обслуговування населення;
- виявлення кола факторів, що впливають на територіальну організацію сфери обслуговування населення, кількісна оцінка сили їх впливу;
- проведення типології районів Волинської області за подібністю умов для розвитку сфери обслуговування населення;
- дослідження внутріобласної пропорційності у розвитку галузей обслуговування, визначення рівня їх розвитку, районування за цим показником території області;
- виділення елементів функціонально-територіальної структури сфери обслуговування населення, проведення їх типології, визначення зон впливу, встановлення параметрів територіальних систем обслуговування населення різних ієрархічних рівнів;
- обґрунтування рекомендацій щодо вдосконалення територіальної організації сфери обслуговування населення Волинської області за сучасних умов.

Методологія, методи дослідження, використані матеріали. Методологічною базою роботи є діалектико-матеріалістичний підхід до вивчення суспільних процесів, положення економічної теорії, системне розуміння об'єкту дослідження, законодавчі акти Верховної Ради України, прийняті у зв'язку з переходом економіки до ринкових відносин.

Розробка теоретико-методичних основ дисертації спирається на праці економіко-географів, економістів, містобудівників і районних планувальників з питань територіальної організації сфери обслуговування населення - М.А.Абрамова, О.І.Алексєєва, М.І.Білезького, М.М.Дьоміна, Н.В.Іванової, С.О.Ковальова, О.І.Кочерги, В. І. Куценко, Д.М.Лухманова, О.О.Любіцевої, Л.А.Меркушевої,

В.В.Покшишевського, Н.І.Поросьонкової, Г. М. Рогожина, В.М.Юрківського та інших.

Дослідження територіальної організації сфери обслуговування населення Волинського обласного суспільно-географічного комплексу проводилось за допомогою загально-наукових і спеціальних методів. Перші представлені системним підходом, структурним аналізом і синтезом, математичними методами і статистичними прийомами, другі - порівняльно-географічним, картографічним, класифікації і типології, районування, експедиційним методами. Серед математичних використані кореляційний, кластерний, факторний аналізи, метод теорії поля.

При написанні роботи використовувались матеріали Волинського обласного управління статистики, Ради з вивчення продуктивних сил України, УкрДІПщивільсільбуду, КиївДІПмістобудування, НДЕІ Міністерства економіки України, обласних відділів і управлінь освіти, культури, охорони здоров'я, побутового, житлово-комунального обслуговування, торгівлі, облспоживспілки, інших організацій області; дані, зібрані при експедиційному дослідженні адміністративних районів області.

Наукова новизна дослідження полягає в наступному:

- поглиблені, доповнені і конкретизовані теоретико-методичні основи економіко-географічного дослідження територіальної організації сфери обслуговування населення обласного суспільно-географічного комплексу; деталізована класифікація галузей сфери обслуговування населення за функціональною ознакою, інтерпретована сутність понять "пункт", "центр", "вузол" обслуговування населення, "територіальна система обслуговування населення"; досліджена сукупність системоутворюючих зв'язків;

- запропоновані і апробовані кількісні показники і методи /евклідова метрика, кореляційний, кластерний, факторний аналізи, теорії поля, графів та інші/, що дозволили провести оцінку сили впливу природно- і суспільно-географічних факторів на формування обласної територіальної системи обслуговування населення, районування території за подібністю цього впливу, оцінку рівня розвитку кожної з галузей і комплексу в цілому, оцінку міжрайонних відмінностей у величині показників, виявити територіальні системи обслуговування населення та встановити їх межі, оцінити оптимальність функціонально-територіальної структури сфери обслуговування області;

- визначені елементи функціонально-територіальної структури і проведена їх типологія за двома критеріями - набором об'єктів обслуговування і місцем в системі обслуговування населення; встановлені параметри територіальних систем обслуговування населення різних рангів;

- досліджена специфіка територіально-управлінської структури сфери обслуговування населення в період зміни відносин власності;

- виявлені недоліки територіальної організації сфери обслуговування Волинського обласного суспільно-географічного комплексу і розроблені рекомендації щодо їх подолання; визначені основні напрямки удосконалення сфери обслуговування, що базуються на теорії маркетингу.

Практичне значення і реалізація результатів дослідження. Науково-теоретичні положення дисертації можуть бути використані для вдосконалення наукових основ управління сферою обслуговування на рівні обласного суспільно-географічного комплексу, в економіко-географічних дослідженнях інших регіонів України. Конкретні рекомендації прикладного характеру, дані розрахунків, картографічні моделі застосовуються Волинським обласним управлінням економіки і ринку при розробці поточних і перспективних схем розвитку сфери обслуговування /довідка № І5-54/2 від 13.09.94 р./.

Матеріали дисертаційної роботи були використані при написанні розділу "Сфера обслуговування" звітів наукових тем кафедри економічної і соціальної географії Волинського університету "Територіальна організація народногосподарського комплексу адміністративної області /на прикладі Волинської області/" та "Модель розвитку транскордонного регіону в аспекті процесів європейської інтеграції /на українсько-польському прикладі/". Основні положення, розробки і висновки дисертації впроваджуються в учбові курси "Географія сфери обслуговування", "Географія населення", "Економічна і соціальна географія України".

Апробація роботи. Публікації. Основні положення дисертаційної роботи доповідались на республіканській науково-практичній конференції "Економічні проблеми збалансованості робочих місць з ресурсами праці" /Київ, 1987 р./, республіканській науково-практичній конференції "Географічні проблеми великого міста" /Київ, 1991 р./, республіканській науковій конференції "Проблеми раціонального використання, охорони та відтворення природно-ресурсного

потенціалу Української РСР" /Чернівці, 1991 р./, республіканській науковій конференції. "Географічні аспекти природокористування Волині" /Луцьк, 1992 р./, всеукраїнській конференції про "Навчальний атлас України" /Луцьк, 1992 р./, міжнародній науковій краєзнавчій конференції "Велика Волинь: минуле і сучасне" /Житомир, 1993 р./, республіканській науково-практичній конференції "Проблеми географічної освіти в Україні" /Луцьк, 1993 р./, на щорічних наукових конференціях професорсько-викладацького складу Волинського державного університету. Зміст дослідження висвітлений в 16 друкованих працях загальним обсягом 5,3 д.а.

Структура і обсяг роботи. Дисертаційна робота складається із вступу, чотирьох розділів, висновків і пропозицій, списку використаної літератури, додатку. У вступі обґрунтовується актуальність теми, вибір об'єкту, формулюються предмет, мета і завдання дослідження, розкривається наукова новизна і практична значимість.

У першому розділі викладені наукові основи дослідження територіальної організації сфери обслуговування, у другому – результати впливу факторів на територіальну організацію сфери обслуговування Волинської області, у третьому проаналізовані часткові структури сфери обслуговування /функціонально-галузева, функціонально-територіальна і територіально-управлінська/. У четвертому розділі дана оцінка сучасного стану сфери обслуговування області і рекомендації по удосконаленню її територіальної організації.

Дисертація викладена на 150 сторінках машинопису, ілюстрована 32 малюнками, 9 таблицями, містить 25 додатків. Список використаної літератури включає 152 найменування.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ І ВИСНОВКИ ДИСЕРТАЦІЇ

I. Сфера обслуговування населення є важливою складовою суспільно-географічних комплексів різних рангів. Це зумовлено функціями, які вона виконує в суспільстві. Соціальні функції полягають у формуванні гармонійно розвинутої особистості, економічні – у впливі на ефективність суспільного виробництва. Раціональне розміщення її об'єктів у великій мірі визначає рівень життя населення. До складу сфери обслуговування входять галузі виробничої і невиробничої сфер, діяльність яких спрямована на задоволення потреб людини в послугах. У відповідності з функціональним

принципом її доцільно поділити на три функціональних блоки: блок матеріально-побутового обслуговування населення /торгівля, громадське харчування, кредитування, страхування, соціальне забезпечення, житлово-комунальне господарство, побутове обслуговування, транспорт і зв'язок по обслуговуванню населення/; блок культурно-освітнього обслуговування населення /освіта, культура/; блок лікувально-оздоровчого обслуговування /охорона здоров'я, фізична культура і спорт, туризм та рекреаційне обслуговування/. В матеріально-побутовому блоці на основі тіснішої функціональної спільності можна виділити житлово-побутові /житлово-комунальне господарство і побутове обслуговування/; торгівельно-споживчі /торгівля, громадське харчування/; фінансово-кредитні /кредитування, страхування, соціальне забезпечення/; інформаційно-транспортні /транспорт і зв'язок по обслуговуванню населення/ галузі.

Просторовим відображенням сфери обслуговування є її територіальна організація. Це сукупність процесів просторового сполучення галузей сфери обслуговування і форм їх територіальних поєднань, оснований на раціональному використанні усіх видів ресурсів і спрямована на підвищення економічної і соціальної ефективності сфери обслуговування в цілому.

2. Сфера обслуговування відповідає головним умовам розуміння об'єкту вивчення як системи. Вона являє собою цілісне утворення, що активно взаємодіє з іншими компонентами суспільно-географічного комплексу. Домінуючими для даної системи є зв'язки з населенням, яке є суб'єктом споживання. Населення формує попит, визначає номенклатуру послуг, вимоги до їх якості, тощо. Як системі сфері обслуговування властиві структурність і ієрархічність. Множинність структури представлена поєднанням і взаємодією функціонально-галузевої, функціонально-територіальної та територіально-управлінської структурними характеристиками.

Функціонально-галузева структура являє собою склад і співвідношення галузей, підгалузей, окремих підприємств /установ/, що виконують певну функціональну роль в системі обслуговування. Вона дуже динамічна. Під впливом постійно зростаючих потреб людини, прискорення темпів науково-технічного прогресу, поглиблення суспільного поділу праці в сфері обслуговування активно проходять процеси диференціації, які неминуче породжують свою діалектичну протилежність - інтеграцію. Зникли зв'язки стають більш складними і регулярними, набувають нового змісту. В результаті на кожній конкретній території формуються відносно самостійні терито-

ріальні поєднання об'єктів обслуговування.

Склад, співвідношення і взаємне розміщення різних форм територіального зосередження підприємств і установ сфери обслуговування на певній території відображає функціонально-територіальна структура. Це своєрідний територіальний "скелет" сфери обслуговування, що зберігає відносну постійність, не дивлячись на неперервний кількісний і якісний розвиток елементів. Елементами функціонально-територіальної структури виступають територіальні поєднання об'єктів сфери обслуговування в межах населених пунктів. За місцем елемента в системі обслуговування населення і ступенем сформованості комплексу обслуговуючих функцій слід розрізняти пункти обслуговування населення, в основі яких лежать групування підприємств і установ переважно стандартного попиту, центри - групування підприємств і установ стандартного і розширеного попиту, вузли - завершені на даному етапі розвитку суспільства комплекси підприємств і установ різної частоти попиту, включаючи спеціалізовані і унікальні. Кожен елемент має зону впливу, що визначається його обслуговуючим потенціалом. Взаємодія елементів і зон їх впливу формує територіальні системи обслуговування населення. Під територіальною системою обслуговування населення ми розуміємо цілісну сукупність функціонально пов'язаних підприємств і установ по наданню послуг соціуму певного суспільно-географічного комплексу, що характеризується внутрішньою впорядкованістю, організацією, структурою.

Територіально-управлінська структура відображає певну впорядкованість галузевих та територіальних органів управління системою обслуговування населення. Її основою виступають суб'єкти /законодавчі і виконавчі органи/ і об'єкти /підприємства, організації, установи обслуговування/ управління.

3. На територіальну організацію сфери обслуговування населення впливає безліч неоднотипних і різномірних факторів. З точки зору належності до суспільних чи природних процесів їх можна об'єднати у групи природно-географічних і суспільно-географічних факторів. Вказані групи досить неоднорідні за своїм складом. Зокрема, у групі суспільно-географічних факторів можна виділити підгрупи суспільно-політичних, загальноекономічних, населення і розселення, що складаються з окремих факторів. Останні, в свою чергу, характеризуються факторними ознаками, які описують різні сторони факторів і поглиблюють уявлення про них. Система обслу-

говування населення в кожний конкретний момент часу нагадує точку з прикладеними до неї векторами сили. Щоб визначити стан системи і її майбутню поведінку, необхідно дослідити не тільки кожну силу окремо, але й розрахувати їх рівнодійну.

В роботі за допомогою методу кореляційного аналізу здійснено оцінку взаємозв'язків різних факторів і їх впливу на рівень розвитку сфери обслуговування населення. Для цього використано 16 факторних ознак. Встановлено, що найбільш сильний вплив на рівень економічного розвитку сфери обслуговування області /коефіцієнти кореляції понад 0,90/ мають демографічні фактори. Меншим впливом /коефіцієнти кореляції від 0,71 до 0,90/ характеризуються соціально-економічні, соціально-екологічні фактори, статева структура населення, середня лідність сільських поселень. Дедало нижча кореляція рівня розвитку сфери обслуговування /0,63-0,69/ з густотою населених пунктів і транспортною освоєністю території.

Проведення кластерного аналізу у просторі вказаних факторних ознак дозволило виявити 4 типи районів, що відрізняються умовами і факторами формування і розвитку сфери обслуговування /рис. 1/.

4. У ході дослідження множинності структур сфери обслуговування населення як підсистеми обласного суспільно-географічного комплексу вирішувалось два взаємопов'язані завдання: 1/ оцінка рівня забезпеченості населення потужностями об'єктів сфери обслуговування, обслуговуючими кадрами та послугами в динаміці та просторі; 2/ оцінка раціональності територіальних поєднань об'єктів сфери обслуговування.

Рівень розвитку сфери обслуговування населення Волинської області приблизно відповідає середньоукраїнському /коефіцієнт локалізації складає 1,0/. Відставання спостерігається в галузях матеріально-побутового блоку - транспорті, житлово-комунальному господарстві, побутовому обслуговуванні, торгівлі і громадському харчуванні, зв'язку. Вишого рівня розвитку досягли культура, освіта, кредитування, страхування, охорона здоров'я і фізична культура. Аналіз найбільш характерних показників, що описують забезпеченість населення матеріально-речовою базою, обслуговуючим персоналом, послугами галузей, підгалузей і видів обслуговування показав, що Волинь за величиною більшості з них знаходиться в середній і нижній частині ієрархічного ряду областей України. Зокрема, тут на 15 % нижча від середньореспубліканської забезпеченість лікарями і послугами дитячих дошкільних установ, на 10 % - послугами побуту і роздрібною торгівлі, на 4 % - житлом і потужностями

ВОЛИНЬСЬКА ОБЛАСТЬ

РАЙОНУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ ЗА ПОДІБНІСТЮ ВПЛИВУ УМОВ І ФАКТОРІВ НА
ТЕРИТОРІАЛЬНУ ОРГАНІЗАЦІЮ СФЕРИ ОБСЛУГОВУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ

Типи Районів

- аграрно-індустріальні з розсередженою мережею порівняно великих сільських поселень і рідкою мережею міських поселень
- аграрно-індустріальні з густою мережею порівняно дрібних сільських поселень і рідкою мережею міських поселень
- аграрно-індустріальні з густою мережею порівняно дрібних сільських поселень і містами-центрами міжрайонних систем розселення
- індустріально-аграрні з густою мережею середніх сільських поселень і центром обласної системи розселення

рис. 1

Рівень розвитку сфери обслуговування населення

- високий
- відносно високий
- середній
- низький

рис. 2

ми підприємств громадського харчування. І лише показники забезпеченості населення торговою площею, лікарняними ліжками, середнім медичним персоналом, фондами масових бібліотек перевищують цей рівень.

Сфера обслуговування населення посідає значне місце у суспільно-географічному комплексі області. На неї припадає близько 35 % працюючих і 37 % вартості основних фондів. У функціонально-галузевій структурі сфери обслуговування найвищу частку за вартістю фондів /77,3 %/ і кількістю працюючих /51,5 %/ складають матеріально-побутові галузі. Друге місце належить культурно-освітнім /відповідно 16,7 і 30,8 %/, третє - лікувально-оздоровчим /6,0 % і 17,7 %/ галузям.

В дисертаційній роботі дається детальний аналіз сучасного стану, динаміки, рівня розвитку, внутріобласних відмінностей кожної з галузей і сфери обслуговування в цілому. Базовою територіальною одиницею вивчення є адміністративний район. Висновок про загальний рівень розвитку галузей сфери обслуговування робиться на основі синтезу показників, що характеризують забезпеченість населення її матеріально-речовими елементами, обслуговуючим персоналом, послугами. Оскільки тільки перші з них забезпечені розрахунковими нормативами, за основу для порівняння взяті середньообласні величини. Для одержання кількісної оцінки показника рівня розвитку кожної з галузей апробовано евклідову метрику, яка представляє його як рівнодіячу ортогональних векторів, величини яких дорівнюють розрахованим умовним одиницям. В основу оцінки рівня розвитку сфери обслуговування в цілому покладено факторний аналіз. Він дозволяє звести до кількох показників інформацію, що міститься у численних характеристиках окремих галузей.

Ретроспективний аналіз динамічних рядів показує, що протягом останніх 10-15 років найбільшими темпами розвивалась мережа підприємств побутового обслуговування, потужності підприємств громадського харчування, амбулаторно-поліклінічних закладів, установ відпочинку і спорту. Значними середньорічними темпами приросту характеризувалась діяльність галузей, що надають платні послуги населенню - торгівлі, громадського харчування, побутового обслуговування. З 1990 р. внаслідок ускладнення економічної ситуації в країні намітилась тенденція до зниження більшості показників.

В межах області існують суттєві територіальні відмінності в забезпеченості населення кіномережею, лікарями, послугами амбулаторно-поліклінічних закладів, підприємств громадського харчування,

житлово-комунального господарства. Має місце диференціація рівня розвитку побутового обслуговування, громадського харчування, дошкільного виховання, кінообслуговування.

Реалізація факторного аналізу на основі 35 вихідних відносних показників дозволила виявити чотири групи районів, що відрізняються рівнем розвитку сфери обслуговування населення. За своїм складом вони близькі до груп районів за подібністю умов для розвитку сфери обслуговування. Таким чином, емпірично підтверджена залежність рівня розвитку сфери обслуговування від загального рівня розвитку і стану економіки конкретної території з властивими їй природними, соціально-економічними і демографічними умовами /рис. 2/.

5. Дослідження територіальних поєднань підприємств і установ сфери обслуговування в межах населених пунктів області дозволило виділити 1028 елементів функціонально-територіальної структури, які можна віднести до II типів. В основу типізації елементів покладено дві провідні ознаки - місце елемента в системі обслуговування і ступінь сформованості в ньому комплексу обслуговуючих функцій. До уваги також брались: чисельність населення населеного пункту і її динаміка, суспільно-географічне і, зокрема, транспортно-географічне положення, історичні особливості розвитку, потенціал поля розселення, економічний розвиток тощо. Ієрархія елементів функціонально-територіальної структури представлена такими типами:

- первинні пункти обслуговування з мінімальним набором об'єктів /II тип/ склались у рядових сільськогосподарських поселеннях людністю до 300 чоловік. Тут представлені одне-два, звичайно не більше трьох установ повсякденного чи періодичного попиту. В сфері обслуговування населення зайнято 1-4 чоловік. Зона впливу обмежується площею поселення. До типу відносяться 70 елементів.

- первинні пункти обслуговування населення з розвинутим набором об'єктів /IO тип/ сформувались у селах такого ж функціонального типу з людністю від 200 до 1000 чоловік. В них зосереджено заклади 4-6 видів обслуговування, що задовільняють повсякденні і окремі періодичні потреби населення. Кількість зайнятих у сфері обслуговування складає від 5 до 30 чоловік. Вплив також не поширюється за їх межі. Тип представлений 31 елементом.

- локальні пункти обслуговування з мінімальним набором об'єктів /9 тип/ склались на базі поселень, що є центрами бригад, ферм, відділень сільськогосподарських підприємств, з кількістю жителів

не більше 300 чоловік. Набір об'єктів і кількість зайнятих в сфері обслуговування близькі до параметрів елементів II типу. Внаслідок обмеженості послуг забезпечують лише окремі первинні потреби власного населення, хоч тут уже формуються виробничі зв'язки і виробничо-управлінські функції. Тип нараховує 239 елементів.

- локальні пункти обслуговування з розвинутим набором об'єктів /8 тип/ склались в селах такого ж функціонального типу людністю від 200 до 1000 чоловік. Вони надають споживачам повсякденні і періодичні послуги /всього 4-7 видів/. Чисельність обслуговуваного персоналу складає від 5 до 30 чоловік. Елементи мають певну системоутворюючу функцію - можуть притягувати населення сусідніх сіл без об'єктів обслуговування. Радіус впливу не перевищує 1-3 км. До 8 типу можна віднести 246 населених пунктів.

- місцеві пункти обслуговування /7 тип/ представлені поселеннями - центрами сільськогосподарських підприємств і сільських Рад /в значній частині з них господарський і адміністративний центри не співпадають/ з аналогічним попередньому типу комплексом обслуговуючих функцій. Їх людність коливається в широких межах /від 200 до 1-2 тис. чоловік/, але найчастіше складає від 300 до 600 чоловік. Чисельність працюючих у сфері обслуговування така ж, як і в пунктах 8 типу. Елементи обслуговують власне населення і надають окремі послуги жителям інших сіл господарства. Отже, тут спостерігається невідповідність між набором об'єктів і місцем елемента в територіальній системі обслуговування населення. До даного типу відноситься 146 сіл.

- місцеві центри обслуговування /6 тип/ сформувались на базі центральних садиб сільськогосподарських підприємств і центрів низових адміністративно-територіальних систем, що звичайно співпадають, людністю від 300 до 2-3 тис. чоловік. Населенню надається 3-10 видів повсякденних, періодичних і окремих епізодичних послуг. Обслуговуючий персонал не перевищує 110 чоловік, складаючи у більшості випадків 30-60 чоловік. До них тяжіють жителі інших поселень, що входять до складу господарства чи адміністративно-територіальної системи в радіусі 3-5 км. В області нараховується 253 господарських центрів обслуговування.

- кутові центри обслуговування з мінімальним набором об'єктів /5 тип/ сформувались у відносно великих /від 900 до 2-3 тис. чоловік/ сільських поселеннях-центрах господарств і адміністратив-

них одиниць. Тут функціонують виробничі об'єкти міжгосподарсько-го значення - сільгосптехніка, підприємства первинної переробки сільськогосподарської сировини, інші промислові підприємства. Займаючи вигідне транспортно-географічне положення, села даного типу добре доступні для населення оточуючих господарств. У минулому частина з них була центрами районів, волостей, місцями проведення ярмарок. Набір об'єктів такий же, як і в найбільш розвинутих елементах попереднього типу. Кількість зайнятих у сфері обслуговування складає 100-150 чоловік. В зону впливу входить 3-6 господарств в радіусі 7-8 км. Тип представлений 9 селами.

- купові центри обслуговування з розвинутим набором об'єктів /4 тип/ склались в малих сільських поселеннях людністю від 1,5 до 6,0 тис. чоловік, що втратили статус районних центрів у зв'язку з укрупненням. Відмінність від елементів попереднього типу полягає у вищому рівні спеціалізації підприємств і установ обслуговування. Загальна кількість видів обслуговування досягає 12. Кількість обслуговуючого персоналу знаходиться в межах від 160 до 550 чоловік. Зона впливу поширюється на територію 3-12 господарств і низових адміністративних систем. До типу належить II елементів.

- районні центри обслуговування /3 тип/ сформувались на базі міських поселень-центрів адміністративних районів людністю від 4 до 13 тис. чоловік. В порівнянні з елементами попереднього типу мають більш розвинуту в кількісному і якісному відношення сферу обслуговування. Обслуговуючий персонал складає 500-1400 чоловік. Центр надає послуги жителям району. Середній радіус впливу - 20 км. Тип утворюють 14 елементів.

- міжрайонні вузли обслуговування /2 тип/ утворились в найбільш розвинутих районних центрах людністю 30-70 тис. чоловік. Крім стандартних вони містять ряд підприємств і установ, розрахованих на переважно індивідуальний вибір товарів і послуг. Особливістю елементів даного типу є значний внутріміський розвиток кожного з видів обслуговування. Послуги населенню надають 4-7 тис. чоловік. Зона впливу вузлів охоплює територію 5-7 адміністративних районів. Радіус впливу 50-60 км. До типу відносяться міста Ковель, Нововолинськ, Володимир-Волинський. Функції міжрайонного вузла виконує також місто Луцьк.

- обласний вузол обслуговування /1 тип/ представлений м.Луцьком /209,5 тис. жителів/. Він містить об'єкти унікальної спеці-

алізації, що надають послуги епізодичного і рідкоепізодичного попиту, розраховані на обслуговування жителів всієї області. В сфері обслуговування зайнято 27 тис. чоловік. Зонаю впливу вузла є територія області. Радіус впливу перевищує 100 км.

Для опису зв'язності, форми, структури мережі елементів видих рангів /районних центрів, міжрайонних і обласного вузлів/ використано методи теорії графів. Мережа вказаних елементів моделюється поліциклічним графом компактної форми, що свідчить про зрілий етап її формування. Однак насиченість контактами неповна, тобто вона потребує подальшого вдосконалення.

Місцеві пункти і центри, кудові і районні центри, міжрайонні і обласний вузли /1-7 типи/ є ядрами формування територіальних систем обслуговування населення. Встановлення їх меж є складним питанням. Якщо межі місцевих, районних та обласної систем у більшості випадків співпадають з адміністративними межами, то для виявлення зон впливу кудових і міжрайонних систем необхідно прослідкувати реальні зв'язки по обслуговуванню. Враховуючи трудомісткість процесу, особливо у випадку міжрайонних систем, для орієнтовного встановлення меж останніх використано елементи теорії поля. Наступне їх коректування здійснювалось з урахуванням існуючих зв'язків /рис. 3/.

В дисертаційній роботі дається детальний якісний і кількісний опис систем кожного виду. В цілому Волинська обласна територіальна система обслуговування населення характеризується високою часткою елементів з мінімальним набором об'єктів, місцевих систем з нерозвинутими ядрами, недостатнім поширенням кудових систем.

6. На сучасному етапі розвитку організаційна структура управління сферою обслуговування населення обласного суспільно-географічного комплексу знаходиться на стадії переходу від жорсткої вертикальної централізації до множинних систем, властивих країнам з багатоукладною економікою. Завдання узгодженого функціонування різних галузей сфери обслуговування населення покликані вирішувати обласна і місцеві Ради.

7. Дослідження динаміки і сучасного стану сфери обслуговування населення Волинського обласного суспільно-географічного комплексу дозволило встановити ряд недоліків у її територіальній організації.

Основним недоліком є низький загальний рівень розвитку сфери обслуговування, який не відповідає вимогам населення щодо повноти, якості і доступності послуг. В значній мірі це зумовлено

ВОЛИНЬСЬКА ОБЛАСТЬ

РИС. 3

станом матеріально-речової бази галузей. Не зважаючи на те, що забезпеченість населення потужностями більшості видів обслуговування відповідає чи перевищує діючі нормативні критерії /крім дошкільних і поліклінічних установ/, становить не можна вважати задовільним. Майже 50 % шкіл, 30 % дитячих дошкільних установ, 30 % фельдшерсько-акушерських пунктів функціонують у пристосованих приміщеннях, 5 % бібліотек, 16 % клубів, 10 % магазинів, 15 % об'єктів побуту – непридатних або аварійних. Низький рівень забезпечення об'єктів сучасним обладнанням, кваліфікованими кадрами. Структурна перебудова економіки висуває більш жорсткі вимоги до діяльності підприємств і установ сфери обслуговування. Внаслідок нерентабельності багато з них припинили існування. Так, лише протягом 1991-1992 рр. перестали функціонувати 59 магазинів, 130 підприємств громадського харчування, 62 клубних і 16 бібліотечних закладів, вдвічі скоротилась мережа підприємств побутового обслуговування. Різно зменшилось введення в дію нових потужностей: шкіл – вдвічі, дитячих садків – у півтора рази, житла – на 40 %. Доглибився деформований характер споживання. У структурі товарообігу помітно зросла частка продовольчих і знизилась промислових товарів, у структурі побутових послуг значно зменшилась частка послуг по особистій гігієні людини і збільшилась по відновленню предметів тривалого користування.

Суттєвим недоліком є наявність територіальних диспропорцій у розвитку сфери обслуговування. Перш за все, вони полягають в існуванні внутріобласних відмінностей у забезпеченості населення послугами. У районах з високим і відносно високим рівнем розвитку сфери обслуговування на кожного жителя припадає у півтора-два рази більший обсяг послуг торгівлі, громадського харчування, зв'язку, побутового, дошкільного і в три рази – медичного обслуговування, ніж у районах з середнім і низьким рівнем.

Розвинутий набір об'єктів мають лише 54 % поселень області. В 47 сільських населених пунктах повністю відсутні підприємства і установи сфери обслуговування. 5 сіл людністю понад 200 чол. не забезпечені стаціонарними підприємствами торгівлі, 22 – установами охорони здоров'я, 26 – закладами культури, 123 – загальноосвітніми школами, 182 села людністю понад 500 чол. – підприємствами побутового обслуговування, 232 – громадського харчування, 107 – відділеннями зв'язку.

Чільне місце в обслуговуванні населення Волині посідають обласний, міжрайонні вузли та районні центри. Концентруючи значну

кількість потужностей і кадрів, вони надають переважну більшість лікувально-оздоровчих, матеріально-побутових та значну частину культурно-освітніх послуг. Елементи нижчих рангів в силу обмеженості набору функцій не відіграють належної ролі обласній територіальній системі обслуговування. Отже, спостерігається певна невідповідність у розміщенні населення і місць його переважного обслуговування. Для споживачів це пов'язано з додатковими транспортними витратами.

Територіальні системи обслуговування населення, що склались в межах Волині, не охоплюють всієї мережі розселення. Зокрема, поза зонами впливу міжрайонних систем знаходиться третина поселень, розмілених переважно у північній частині області. Чотири районні системи не мають кулових центрів, п'ять мають лише один такий центр. Таким чином, жителі периферійних частин області і районів не мають достатньої можливості одержувати послуги розширеного і унікального попиту.

8. Проведене дослідження є базою для обґрунтування положень по удосконаленню територіальної організації сфери обслуговування Волинського обласного суспільно-географічного комплексу. Вони виходять з принципу надання кожній людині незалежно від місця проживання рівних можливостей одержання якісних послуг у потрібному обсязі. В умовах ринкових відносин інструментом для їх розробки є механізм маркетингових досліджень. Вказаний принцип може реалізуватись через подальший розвиток сфери обслуговування області шляхом оптимізації її часткових структур.

Виходячи з цього в роботі пропонується:

- підвишити загальний рівень розвитку сфери обслуговування за рахунок удосконалення її матеріально-речової бази, залучення кваліфікованих кадрів, впровадження нових методів і форм обслуговування, на основі всебічного вивчення попиту населення;

- з метою подолання внутріобласних диспропорцій у розвитку сфери обслуговування необхідно в районах з низьким рівнем розвитку нарощувати потужності і кадрове забезпечення галузей, у районах з середнім рівнем - підвищувати ефективність функціонування об'єктів;

- зберегти і поступово розвивати існуючу мережу елементів функціонально-територіальної структури;

- виходячи з наявного попиту, довести до нормативно-необхідного набір об'єктів у кожному з поселень. Особливо слід нарощувати обслуговуючі функції тих, що знаходяться на периферії області

і районів поза зонами впливу міжрайонних вузлів і районних центрів;

- застосовувати динамічні форми обслуговування за допомогою пересувних засобів для поліпшення обслуговування жителів дрібних поселень без стаціонарних об'єктів;

- деконцентрувати процес обслуговування в області за рахунок створення нових центрів /головним чином кушових і міжрайонного/ обслуговування населення;

- для управління обласною територіальною системою обслуговування населення на базі відділу територіального планування і управління обласної Ради створити відділ маркетингу і регіонального розвитку. Його завдання полягає у вивченні потреб населення у різних видах товарів і послуг, встановленні платоспроможного попиту на них, аналізі можливостей існуючої матеріально-речової бази сфери обслуговування і розробці рекомендацій щодо її розвитку.

Матеріальною основою реалізації пропозицій є централізовані і місцеві бюджетні надходження, кошти підприємств, організацій, фондів, як вітчизняні так і міжнародні.

В дисертаційній роботі викладені положення конкретизуються для кожного з типів районів за подібністю впливу умов і факторів на територіальну організацію сфери обслуговування і класів за рівнем розвитку. В додатку 25 наводяться рекомендації щодо можливого розміщення підприємств і установ сфери обслуговування в населених пунктах без розвинутого набору об'єктів.

По темі дисертації опубліковано такі роботи:

1. Некоторые проблемы развития отраслей социально-культурной сферы в Волинской области // Народное хозяйство Волинской области. - Луцк, 1984. - 0,3 печатных листа /в соавторстве/.
2. К вопросу о занятости в отраслях сферы обслуживания населения // Экономические проблемы сбалансированности рабочих мест с ресурсами труда. - Киев, 1987. - 0,1 печатных листа.
3. Теоретические аспекты развития и размещения сферы обслуживания // Организация и планирование отраслей народного хозяйства. - Киев, 1988. - Вып. 92. - 0,5 печатных листа /в соавторстве/.
4. Системный подход к изучению территориальных структур обслуживания

- ня населення // Экономическая география. - Киев, 1988. - Вып. 40. - 0,2 печатных листа.
5. Народное образование Волинской области: современное состояние и проблемы развития // Повышение эффективности функционирования хозяйственного комплекса Волинской области. - Луцк, 1988. - Ч. II. - 0,9 печатных листа.
6. Проблеми природокористування в галузях сфери обслуговування Волинської області // Природопользование в Волинской области. - Луцк, 1990. - 0,4 друкованих аркуші.
7. Роль обласного центру в системі обслуговування населення // Географічні проблеми великого міста. Тези доп. респ. наук.-практич. конферен. - Київ, 1991. - 0,1 друкованих аркуші.
8. Екологічні аспекти діяльності підприємств і установ сфери обслуговування населення // Проблеми раціонального використання, охорони та відтворення природно-ресурсного потенціалу Української РСР. Тези доп. респ. наук. конф. - Чернівці, 1991. - 0,1 друкованих аркуші.
9. Вплив діяльності підприємств і установ сфери обслуговування населення на екологічну рівновагу області // Географіческие аспекты природопользования Волини. Тези доп. респ. наук. конф. - Луцк, 1990. - 0,2 друкованих аркуші.
10. Невиробнича сфера // Географія Волинської області. - Луцк, 1991. - 1,0 друкованих аркуші.
11. Теоретико-методичні аспекти вивчення територіальної організації сфери обслуговування населення обласного суспільно-географічного комплексу // Вісник Київського університету, 1991. Вип. 2. - 0,2 друкованих аркуші.
12. Районування території Волинської області для цілей організації обслуговування населення // Матеріали наукової конференції професорсько-викладацького складу інституту. Ч. II. - Луцк, 1992. - 0,1 друкованих аркуші.
13. Про карти обслуговування населення в "Навчальному атласі України" // Тези всеукраїнської конференції про "Навчальний атлас України /18-19 грудня 1992 р./ - Луцк, 1992 р. - 0,1 др. аркуші.
14. Потенціал сфери обслуговування населення Волинської області // Проблеми раціонального використання соціально-економічного та природно-ресурсного потенціалу регіону: Тези доп. респ. наук.-практич. конференції. Ч. II. - Луцк: ЛП, 1983. - 0,1 друкованих аркуші.

15. Територіальна організація сфери обслуговування адміністративної області // Економічна і соціальна географія Волині. - Вип. I. - Луцьк, ЛДІІ, 1992. - 0,5 друкованих аркуші.
16. Екологічний стан і здоров'я населення Волинської області // Велика Волинь: минуле і сучасне. Тези міжнародної краєзнавчої конференції. Житомир, 1991. - 0,1 друкованих аркуші.

Міш

Шпарага Т. И. Территориальная организация сферы обслуживания населения Волинского областного общественно-географического комплекса. Диссертация на соискание ученой степени кандидата географических наук по специальности 11.00.02 - экономическая и социальная география, Киевский университет имени Тараса Шевченко, Киев, 1994.

В диссертации рассмотрены закономерности формирования областной территориальной системы обслуживания населения. Предложены методы исследования ее структурных характеристик. Проведено районирование территории по сходству условий для развития сферы обслуживания и по уровню ее развития. Осуществлена типизация элементов функционально-территориальной структуры. Разработаны направления совершенствования территориальной организации сферы обслуживания области.

Dissertation deals with general laws of formation of the regional service structure. The approaches for investigations of the structural parameters are proposed. The regionality of the territory is realized in accordance with the conditions for development of the service and level of the service at present time. The typization of the elements of the functional-territorial structure is carried out. The main directions of the improvement of territorial organization of service are proposed.

Ключові слова:

функціональні блоки галузей обслуговування: матеріально-побутовий, культурно-освітній, лікувально-оздоровчий, територіальна система обслуговування населення, пункт, центр, вузол обслуговування населення.

Підп. до друку 12.09.94. Формат 60x84/16. Папір офс.
Друк. офс. Умов. друк. л. 1,3. Умов. фарб.-відб. 1,3
Обл.-вид. л. 1,0. Тираж 100 прим. Зам. 609

Інститут проблем матеріалознавства
ім. І.М.Францевича АН України
252680 Київ 680, дСП, вул.Кржижанівського,3.

Дільниця Оперативної поліграфії
Інституту проблем матеріалознавства
ім. І.М.Францевича АН України
252680 Київ 680, дСП, вул.Кржижанівського,3.

458896

AB 30.828